

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Paweł Chmieliński

**KAPITAŁ SPOŁECZNY JAKO CZYNNIK ROZWOJU LOKALNEGO
NA PRZYKŁADZIE REALIZACJI PROGRAMU LEADER**

Autoreferat – prezentacja rozprawy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem
prof. dr. hab. Andrzeja Kowalskiego.

Recenzenci:

prof. dr hab. Włodzimierz Dzun

prof. dr hab. Jerzy Wilkin

Warszawa, grudzień 2011

Uzasadnienie wyboru tematu

Proces ewolucji wspólnej polityki rolnej (WPR) od polityki pomocy przeznaczonej wyłącznie dla sektora rolnego do polityki wspierania zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich stanowi odpowiedź na zmieniający się charakter relacji pomiędzy rolnictwem a rozwojem pozarolniczych funkcji wsi. Już od przełomu wieków stopniowo zaczęło maleć ekonomiczne znaczenie rolnictwa jako sektora gospodarki, natomiast coraz silniej zaznaczają się jego funkcje na rzecz ochrony środowiska naturalnego oraz krajobrazu wsi. W tym świetle konkurencyjność obszarów wiejskich w coraz większym stopniu zaczęła zależeć od przemian w infrastrukturze społecznej i technicznej, tworzenia nowych miejsc pracy i nowych struktur instytucjonalnych oraz utrzymania wysokiej jakości zasobów naturalnych wsi. Wiele krajów Unii Europejskiej (w tym Polska) zaczęło cenić unikalne dobra, ważne również z punktu widzenia całej Wspólnoty, takie jak różnorodność biologiczna czy tradycyjny krajobraz. Następstwem tego jest postępujący proces decentralizacji polityki rozwoju, który zakłada oddolne podejście do jej kształtowania i wdrażania. Duże znaczenie w tym procesie odgrywa wspieranie budowy kapitału społecznego, jako czynnika umożliwiającego włączenie społeczności lokalnych w działania na rzecz rozwoju obszaru, na którym mieszkają i pracują.

Rozwój koncepcji kapitału społecznego można traktować jako reakcję na załamanie się klasycznego modelu *welfare state* oraz krytykę neoklasycznego paradygmatu w ekonomii i jego niezdolności do uchwycenia pozarynkowych, społecznych zjawisk wywierających wpływ na rozwój gospodarczy¹. Badania prowadzone nad nową koncepcją mają na celu udowodnienie, że w rozwoju gospodarczym istotną rolę odgrywają: zaufanie interpersonalne, normy społeczne, postawy (np. aktywność obywatelska) a także więzi międzyludzkie i kolektywne działanie (np. współpraca na rzecz lokalnego środowiska). Wokół definicji samego pojęcia, jak i znaczenia kapitału społecznego dla zjawisk ekonomicznych oraz politycznych toczy się debata, w której uczestniczą naukowcy z różnych dziedzin (przedstawiciele nauk politycznych, ekonomii, socjologii, psychologii, antropologii, a nawet nauk medycznych). Prowadzi to do szerokiej interpretacji tego fenomenu oraz cech, które go opisują². Niezależnie od liczby interpretacji pojęcia, jak i metod jego pomiaru, opracowania empiryczne potwierdzają pozytywną rolę kapitału społecznego w kształtowaniu aktywności ekonomicznej człowieka i budowaniu prorozwojowych struktur, które tworzy, zarówno w wymiarze lokalnym jak i narodowym.

Koncepcja kapitału społecznego zaczyna odgrywać coraz większą rolę również w polityce społecznej i gospodarczej. W opracowaniach programowych oraz strategicznych

¹ Działania na rzecz zwiększenia kapitału społecznego – w ramach aktualizacji strategii rozwoju kraju 2007-2015, Ekspertyza powstała na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego przez: J. Wygnański i J. Herbst z zespołem, Warszawa, październik 2010, s. 7.

² zob. Social Capital – Critical Perspectives, S. Baron, J. Field, T. Schuller (red.), Oxford University Press, 2000.

przygotowywanych na potrzeby tworzenia polityki na szczeblu narodowym, jak i europejskim coraz częściej za cel stawia się wspieranie jego rozwoju. W wyniku kolejnych reform WPR kładzie się coraz większy nacisk na wdrażanie programów, które jak najlepiej oddziałują na przemiany na terenach wiejskich, uwzględniając lokalne zasoby (rzeczowe, kulturowe i ludzkie) i specyficzne uwarunkowania rozwoju. Jednym z narzędzi WPR spełniających te założenia jest program LEADER.

Program LEADER ma za zadanie i cel pobudzić lokalne społeczności do działania, w celu dostrzeżenia i wykorzystania potencjału w obrębie układu społeczno-ekonomicznego w jakim funkcjonują. Z pomocą inicjatywy wspólnotowej wprowadzane są w życie strategie rozwoju, opracowywane przez lokalne grupy działania. Według oceny Komisji Europejskiej, przeprowadzonej w trakcie okresu programowania 2000-2006³, wynika, że program ten charakteryzuje duża zdolność do dostosowywania się do specyficznych uwarunkowań rozwoju lokalnego i budowania kapitału społecznego na obszarach wiejskich. W związku z tym podjęto decyzję o zwiększeniu roli tego typu działań poprzez włączenie programu LEADER, głównego nurtu europejskiej polityki wobec wsi i rolnictwa, jako jednej z czterech osi programów rozwoju wsi w państwach członkowskich.

Według Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (PROW) w Polsce „celem osi czwartej (LEADER) jest przede wszystkim budowanie kapitału społecznego poprzez aktywizację mieszkańców oraz przyczynianie się do powstawania nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich, a także polepszenie zarządzania lokalnymi zasobami i ich waloryzacją, wskutek pośredniego włączenia lokalnych grup działania w system zarządzania danym obszarem. Pomocne w osiągnięciu celów osi będą również projekty współpracy.”⁴ Tak zdefiniowany cel stawia proces budowy kapitału społecznego, jako najważniejszy, długoterminowy wynik realizacji działań osi IV. Analiza procesu kształtowania się kapitału społecznego w ramach realizacji programu LEADER umożliwi ocenę jakości realizowanej polityki w oparciu o analizę doboru stosowanych w jej ramach narzędzi do założonego celu.

W pracy podjęto próbę konfrontacji koncepcji kapitału społecznego z jego praktycznym zastosowaniem, za jaki traktować można założenia programowe i realizację działań osi LEADER. Analizie poddano sposób i stopień oddziaływania programu na akumulację i budowę kapitału społecznego w wymiarze lokalnym.

Analiza konstrukcji programu oraz ocena instrumentów zastosowanych do jego realizacji ma na celu znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy wprowadzenie LEADERa przyczyniło się do zintegrowania istniejących zasobów kapitału społecznego na wsi oraz czy dysponuje on narzędziami i środkami do dalszego budowania tego kapitału. Wyniki badania

³ ÖIR (Österreichisches Institut für Raumplanung), *Methods for and Success of Mainstreaming Leader Innovations and Approach into Rural Development Programmes*, Final Report, Vienna 2004.

⁴ MRiRW, *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013*, Warszawa, lipiec 2007, s. 294.

mogą pozwolić również na określenie, na ile instrumenty polityki wobec obszarów wiejskich są adekwatne do wyznaczników rozwoju formułowanych w analizach naukowych.

Cel pracy

Głównym zamierzeniem pracy jest wyznaczenie możliwości akumulacji i budowania kapitału społecznego w wymiarze lokalnym, pod wpływem działania programu LEADER w Polsce. Na potrzeby realizacji tego zagadnienia sformułowano trzy cele cząstkowe:

1. Charakterystyka procesu ewolucji wspólnej polityki rolnej z perspektywy przemian społeczno-ekonomicznych na obszarach wiejskich w Polsce oraz wzrostu znaczenia pozarolniczych funkcji wsi, jako przesłanki do stosowania innowacyjnych narzędzi wsparcia rozwoju wsi.

2. Określenie istoty kapitału społecznego oraz wyodrębnienie wskaźników jego pomiaru.

3. Zidentyfikowanie skali akumulacji kapitału społecznego oraz możliwości jego dalszej budowy w wymiarze lokalnym z wykorzystaniem instrumentów programu LEADER.

Opierając się na literaturze przedmiotu oraz na wynikach dotychczasowych badań z tego zakresu oraz mając na uwadze, że budowa kapitału społecznego stanowi nadrzędny cel funkcjonowania programu LEADER, jako instrumentu polityki wobec wsi i rolnictwa w ramach osi IV Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, postawiono następującą hipotezę badawczą:

Wdrożenie programu LEADER w Polsce przyczyniło się do akumulacji istniejącego kapitału społecznego na poziomie lokalnym, jednakże w ograniczonym stopniu wpłynęło na jego tworzenie (budowę).

Weryfikacja tak postawionej hipotezy badawczej zakłada ocenę stopnia integracji (akumulacji) istniejącego kapitału społecznego na wsi (w wymiarze jednostkowym), oraz możliwości, jakimi dysponuje program do wspierania procesu tworzenia się kapitału społecznego (w wymiarze zbiorowym, jako integracji społeczności lokalnej).

Tak postawiony problem pociąga za sobą potrzebę określenia definicji oraz cech pozwalających na pomiar i ocenę poziomu kapitału społecznego w ramach programu LEADER.

Cel oraz postawiona hipoteza determinują układ pracy:

- W rozdziale pierwszym przedmiotem analizy była ewolucja wspólnej polityki rolnej pod względem zmieniającego się podejścia do rozwoju pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich, a także wprowadzenie nowych instrumentów wsparcia odpowiadających przyjętym priorytetom. Ewolucja WPR stanowi odpowiedź na wyzwania, jakie stwarzają zmieniające się funkcje wsi oraz przemiany w społeczno-ekonomicznej strukturze ludności na

obszarach wiejskich. To zagadnienie zostało zobrazowane na przykładzie Polski (na podstawie wyników badań prowadzonych w Zakładzie Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB). Wynikiem zmiany podejścia do programowania polityki rozwoju wsi jest włączenie programu LEADER do programów rozwoju obszarów wiejskich krajów członkowskich UE.

- Rozdział drugi zawiera analizę koncepcji kapitału społecznego oraz przegląd zmiennych wykorzystywanych do jego pomiaru. Pozwoliło to na wyodrębnienie zestawu wskaźników determinujących poziom kapitału społecznego. Przeprowadzona analiza pozwoliła na dobór metody oraz sposobu przeprowadzenia badań na potrzeby weryfikacji postawionej hipotezy badawczej.

- W rozdziale trzecim przeprowadzono ocenę realizacji działań w ramach osi IV LEADER oraz funkcjonowania lokalnych grup działania (LGD) w Polsce z punktu widzenia zdolności do budowania kapitału społecznego na obszarach wiejskich. W analizie uwzględniono założenia programowe, prawne oraz uwarunkowania instytucjonalne wdrażania programu LEADER w Polsce oraz wskazano na bariery sprawnego funkcjonowania LGD. Analiza materiałów programowych, raportów oraz danych instytucji wdrażającej uzupełniona została o wyniki badania przeprowadzonego wśród pracowników 72 LGD, którego celem było określenie możliwości aktywizacji społeczności lokalnej w ramach programu LEADER. Miało to na celu weryfikację części hipotezy mówiącej, że realizacja działań osi IV PROW w ograniczonym stopniu przyczynia się do budowy kapitału społecznego w wymiarze lokalnym.

- Rozdział czwarty zawiera charakterystykę poziomu integracji kapitału społecznego w lokalnych grupach działania. Podstawą analizy były wyniki badania, przeprowadzonego na celowo dobranej próbie 102 osób ściśle związanych z funkcjonowaniem LGD (bez podziału na stanowisko i sprawowaną funkcję). Pozwoliło to na weryfikację części hipotezy badawczej, mówiącej, że program LEADER przyczynia się do integracji i akumulacji istniejącego kapitału społecznego na obszarach wiejskich. W tym celu opracowano syntetyczny wskaźnik kapitału społecznego, który umożliwił pomiar oraz porównanie poziomu kapitału społecznego w grupie testowej (LGD) z analogicznymi wynikami badania przeprowadzonego na grupie kontrolnej, którą stanowiła populacja osób badanych w 2009 roku, w ramach przeprowadzonego przez Radę Monitoringu Społecznego studium pt. *Diagnoza Społeczna*⁵. Tak przyjęty dobór grup respondentów pozwolił na przeprowadzenie studiów porównawczych celem określenia różnic w poziomie kapitału społecznego i jego oceny wśród badanych osób związanych z implementacją programu LEADER. Następnie

⁵ *Diagnoza Społeczna 2009*, red. J. Czapiński, T. Panek, Warszawa 2009, Rada Monitoringu Społecznego, www.diagnoza.pl [13.09.2010 r.].

dokonano próby wyodrębnienia podstawowych cech społeczno-demograficznych, jako czynników kształtujących poziom przyjętego wskaźnika tego kapitału.

- Podsumowanie zawiera analizę uzyskanych wyników badań oraz stanowi wkład w dyskusję nad możliwością oddziaływania polityki państwa na budowę kapitału społecznego jako czynnika lokalnego rozwoju w Polsce.

Zgodnie z rozważaniami zaprezentowanymi w drugim rozdziale pracy za istotę kapitału społecznego przyjęto cechy jednostki, wynikające zarówno z wpływu najbliższego otoczenia (rodzina, środowisko lokalne, wartości i normy społeczeństwa) oraz nabyte w procesie edukacji i rozwoju (poglądy społeczne i polityczne, czy zaufanie). Te ostatnie stanowią zasób indywidualny umożliwiający budowanie i utrzymywanie relacji międzyludzkich, których efektem jest sieć powiązań formalnych (jak np. członkostwo w organizacjach) i nieformalnych (np. ze znajomymi, przyjaciółmi, sąsiadami). Przekładają się one na korzyści jednostki z tytułu współpracy w grupie oraz uzyskanego w jej ramach szeroko rozumianego kredytu (rozumianego jako zaufanie, prestiż, bezinteresowna pomoc). W tym ujęciu uwypuklone zostało znaczenie autonomii jednostki w relacji do grupy oraz jej pozytywny wpływ na charakter i zasięg więzi międzyludzkich.

Takie podejście do koncepcji kapitału społecznego pozwoliło na jego analizę w kontekście procesu tworzenia się i funkcjonowania lokalnych grup działania. Wdrożenie działań osi IV PROW wiąże się z akumulacją jednostkowego kapitału społecznego w ramach LGD oraz tworzeniem kapitału społecznego poprzez działalność grupy na obszarze objętym strategią rozwoju, a także współpracą międzyregionalną i międzynarodową pomiędzy tymi podmiotami. Jako akumulację kapitału społecznego uznano stworzenie grupy osób o wyższym niż przeciętna, indywidualnym poziomie tego kapitału. Budowa kapitału społecznego obejmuje proces aktywnego włączenia się społeczności lokalnej w działania na rzecz obszaru, na którym funkcjonuje.

Można założyć, że efektywność funkcjonowania lokalnej grupy działania zależy będzie od poziomu kapitału społecznego jej członków oraz umiejętności budowy sieci powiązań grupy z innymi podmiotami życia społeczno-gospodarczego na wsi, a także możliwości włączenia mieszkańców danego obszaru w aktywne działania na rzecz jego rozwoju. Tak przyjęty tok myślenia zakłada analizę kapitału społecznego w wymiarze jednostkowym (osób bezpośrednio zaangażowanych w tworzenie i funkcjonowanie LGD). Wzięto także pod uwagę formalno-prawne podstawy funkcjonowania LGD oraz oceniono aktywność grup działających w ramach programu LEADER. Te uwarunkowania uznano za istotne determinanty procesu budowy kapitału społecznego.

Metodyka badań

Materiały źródłowe wykorzystywane w prowadzonych pracach obejmują przede wszystkim badania własne, przeprowadzone w grupie pracowników wyselekcjonowanych lokalnych grup działania (LGD). Służyły one określeniu roli i miejsca, jakie zajmują te osoby w układzie społeczno-gospodarczym. Ponadto zebrano dane o działalności LGD. Otrzymane materiały służyły określeniu możliwości akumulacji kapitału społecznego w wymiarze lokalnym w ramach programu LEADER.

Z uwagi na wczesne stadium implementacji działań osi IV LEADER w Polsce, do badań wybrano 122 LGD uczestniczące w Schemacie II Pilotażowego Programu LEADER+ w latach 2004-2008, które obecnie realizują działania w ramach osi IV PROW 2007-2013. Wybór ten pozwolił na przeprowadzenie badań w lokalnych grupach działania, które wyróżniały się doświadczeniem w realizacji działań w ramach programu LEADER oraz charakteryzowały się ugruntowaną strukturą organizacyjną. W związku z nowym naborem LGD do realizacji lokalnych strategii rozwoju oraz wczesnym stadium implementacji działań osi IV, uniknięto zagrożenia, że badane grupy mogłyby mieć zbyt małe doświadczenie w działaniach na rzecz rozwoju lokalnego zgodnie z metodą programu LEADER, co mogłoby negatywnie wpłynąć na jakość zgromadzonych danych.

W wyniku przeprowadzonych badań ankietowych uzyskano odpowiedzi z 72 lokalnych grup działania (60% celowo dobranej próby) pozyskując dane nt. zakresu działalności LGD na rzecz rozwoju lokalnego, opinii na temat zdolności poszczególnych instrumentów wsparcia do tworzenia kapitału społecznego na wsi i budowania sieci współpracy z innymi podmiotami życia społeczno-gospodarczego w wymiarze lokalnym i regionalnym, oraz barier formalno-prawnych w realizacji zaplanowanych działań.

W ramach badań terenowych realizowanych w 2010 roku zgromadzono dodatkowy materiał źródłowy w postaci wywiadów i opinii pracowników LGD z województw: warmińsko-mazurskiego, podkarpackiego oraz wielkopolskiego, które umożliwiły identyfikację barier formalno-prawnych w działalności tych grup oraz ocenę jakości implementacji działań osi IV PROW.

Na potrzeby analizy stopnia integracji kapitału społecznego przeprowadzono badanie ankietowe na próbie 102 osób związanych z działalnością LGD. Tą drogą uzyskano dane empiryczne dla weryfikacji uprzednio wytypowanego zestawu cech służących do konstrukcji miernika poziomu kapitału społecznego, takich jak: zaufanie interpersonalne, dobrowolna (niewymuszona np. charakterem samorządu zawodowego) przynależność do organizacji i pełnienie w nich funkcji, udział w nieprzymusowych zebraniach publicznych i zabieranie na nich głosu, organizowanie takich zebrań, dobrowolne działania na rzecz społeczności lokalnej, udział w wyborach parlamentarnych oraz pozytywny stosunek do demokracji. Przyjęto, że są to postawy i zachowania tworzące najbardziej sprzyjające

warunki dla rozwoju kapitału społecznego. W analizie porównawczej wykorzystano bazę danych oraz materiały⁶ badania panelowego pod nazwą „Diagnoza Społeczna”. Umożliwiło to wyodrębnienie grupy kontrolnej na potrzeby konfrontacji uzyskanych wyników badania własnego z wynikami badania prowadzonego na większej populacji.

W pracy wykorzystano również wyniki badań i analiz prowadzonych na potrzeby oceny średniookresowej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013⁷ przeprowadzonej przez zespół ekspertów z Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego (IERiGŻ-PIB), Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowego Instytutu Badawczego (IUNG-PIB) oraz Agrotec Polska.

Dla celów analizy przemian społeczno-ekonomicznych ludności wiejskiej w Polsce wykorzystano również dane badania panelowego prowadzonego cyklicznie w Zakładzie Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB. Głównym źródłem danych w tym zakresie była ankieta przeprowadzona w 2005 roku wśród rodzin zamieszkałych w 76 wsiach położonych w różnych regionach kraju. Dobór wsi objętych badaniem miał charakter celowy i reprezentatywny ze względu na cechy społeczno-ekonomiczne oraz strukturę agrarną gospodarstw rolnych. Badaniem ankietowym zostały objęte wszystkie rodziny zamieszkujące na terenie wybranych wsi. W 2005 roku łącznie przeprowadzono ankietę w 8604 rodzinach wiejskich. Tą drogą zebrano materiały źródłowe o cechach społecznych i aktywności ekonomicznej wszystkich zamieszkałych tam osób. W zbiorze znalazło się 4899 rodzin nie posiadających gospodarstw rolnych, które określono mianem populacji bezrolnej lub nierolniczej. Przy wyznaczaniu dynamiki zachodzących zmian, punktem odniesienia były wyniki badań analogicznej zbiorowości w latach: 1988, 1992, 1996 i 2000⁸. Uznano bowiem, że przede wszystkim cechy tej zbiorowości oraz zmiany w wysokości jej udziału w wiejskiej społeczności świadczą o zaawansowaniu procesu wielofunkcyjnego rozwoju wsi.

W pracy wykorzystano danez postępów wdrażania programu LEADER Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) oraz Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW), dane samorządów lokalnych, lokalnych grup działania, materiały eksperckie (ewaluacje, ekspertyzy) oraz wybrane pozycje literatury przedmiotu.

Podstawowymi metodami, które wykorzystano do analizy danych, były analiza opisowa i porównawcza, których wsparciem było zastosowanie metod ilościowych.

⁶ Diagnoza społeczna 2009, red. J. Czapiński, T. Panek, Warszawa 2009, Rada Monitoringu Społecznego, www.diagnoza.pl [13.09.2010 r.], Rada Monitoringu Społecznego, Diagnoza Społeczna, kwestionariusze 2009, www.diagnoza.com [12.05.2010r.].

⁷ Ocena Średniookresowa Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, Agrotec, IERiGŻ-PIB, IUNG-PIB, Warszawa, listopad 2010.

⁸ więcej o badaniu: A. Sikorska, Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich, IERiGŻ, Warszawa 2001 oraz A. Sikorska, Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej ludności niechłopskiej w okresie transformacji ustrojowej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.

Do konstrukcji wskaźnika kapitału społecznego wykorzystano metodę skalowania wielowymiarowego (ang. *multidimensional scaling*, MDS), która umożliwia wizualizację danych w niskim wymiarze opartą na wykorzystaniu tzw. macierzy bliskości (ang. *proximity matrix*) oraz odpowiedniej dla analizowanych danych metryki (miary odległości)⁹. Skalowanie wielowymiarowe posłużyło do rozmieszczenia obiektów jako punktów w przestrzeni niskowymiarowej w taki sposób, aby obiekty podobne do siebie (w oryginalnym zbiorze danych) znajdowały się blisko siebie. Redukowany w ten sposób oryginalny rozmiar danych zachowuje zarówno ich własności topologiczne, jak i metryczne¹⁰. W następstwie umiejscowienia odpowiedzi w układzie dwuwymiarowym, podjęto próbę stworzenia jednorodnej miary kapitału społecznego w postaci liniowych odległości punktów od wzorca, który teoretycznie reprezentuje zbiór cech charakteryzujących osoby o najwyższym poziomie kapitału społecznego. Określenie odległości pozwoliło ocenić, na ile dany respondent lub grupa respondentów reprezentuje postawę, która jest wypadkową wskaźników definiowanych oraz używanych podczas analizy kapitału społecznego. Tą metodą dokonano porównania poziomu kapitału społecznego grupy badanej oraz grupy kontrolnej.

Zakładając, że kapitał społeczny tworzony jest na poziomie jednostkowym, a formowanie się sieci społecznych opartych na relacjach międzyludzki oraz korzyściach z nich płynących jest tego następstwem, w pracy przyjęto następujący zestaw cech wykorzystanych przy konstrukcji miernika kapitału społecznego:

- zaufanie interpersonalne, które stanowi podstawę wspólnego działania,
- członkostwo w organizacjach i sprawowanie w nich funkcji (z wyłączeniem działalności w LGD), jako miernik sformalizowanej aktywności społecznej,
- udział w zgromadzeniach publicznych i zabieranie na nich głosu, jako przejaw aktywności społecznej,
- dobrowolne działania dla dobra społeczności lokalnej,
- udział w wyborach parlamentarnych, prezydenckich i lokalnych,
- pozytywny stosunek do demokracji.

Powyższy zestaw cech służy konstrukcji syntetycznego wskaźnika kapitału społecznego w badaniu panelowym pt. Diagnoza Społeczna. Jest to uproszczona wersja metody pomiaru tego kapitału stosowanej w badaniach Banku Światowego. Wymienione cechy uznawane są powszechnie jako determinanty kapitału społecznego, czego

⁹ zob. A. D. Aczel, *Statystyka w zarządzaniu*, PWN, Warszawa 2006, ss. 849-451. oraz N. Solaro, *Sensitivity Analysis and Robust Approach in Multidimensional Scaling: An Evaluation of Customer Satisfaction, Quality Technology & Quantitative Management*, Vol. 7, No. 2, 2010, ss. 169-184.

¹⁰ J. Gramacki, A. Gramacki, *Redukcja wymiarowości oraz wizualizacja danych wielowymiarowych z wykorzystaniem projektu R*, XV Konferencja PLOUG, Kościelisko 2009, http://www.ploug.org.pl/konf_09/materialy/pdf/15_Redukcja_wymiarowosci.pdf.

dowodem są opracowania bazujące na wynikach European Social Survey¹¹, jak i Social Capital Community Survey¹².

W pracy podjęto również próbę ustalenia determinant poziomu kapitału społecznego w badanej grupie. W tym celu wykorzystano zestaw zmiennych dotyczących m.in. miejsca zamieszkania, charakteru więzi społecznych, subiektywnych odczuć respondentów na temat poziomu materialnej oraz niematerialnej jakości życia, a także podstawowe charakterystyki demograficzne, tj. wiek, płeć i poziom wykształcenia. Zależności te badano przy użyciu metod: korelacji rang Spearmana oraz Kendalla, testu t-Studenta, testu Shapiro-Wilka, testu Levene'a, oraz χ^2 (włączając również miary pochodne testu χ^2 tzw. Gamma Goodmana i Kruskala oraz Kappa Cohena).

Przyjęta procedura badawcza, wykorzystanie różnorodnego materiału źródłowego oraz zastosowanie wielu metod pozwoliły na weryfikację przyjętej hipotezy i osiągnięcie postawionego w pracy celu.

Konstrukcję oraz analizę wskaźnika poziomu kapitału społecznego przeprowadzono w czterech etapach. W pierwszym z nich wybrano zestaw pytań, na podstawie których w dalszej kolejności skonstruowany został współczynnik kapitału społecznego. Na podstawie analizy wybranego zestawu problemów i przypisanych im pytań ankietowych stwierdzono, iż cechy wykorzystane do konstrukcji miernika kapitału społecznego mają charakter odpowiedzi uporządkowanych oraz binarnych, co oznacza, że są to cechy typu jakościowego (w odróżnieniu od mierzalnych cech typu ilościowego). Konstatacja ta warunkuje dobór techniki taksonomicznej wykorzystanej w celu stworzenia miary zagregowanej. Do tego celu wykorzystano technikę niemetrycznego skalowania wielowymiarowego (ang. *non-metric multidimensional scaling*).

W kolejnym etapie analizy sprawdzono, które z wybranych cech w istotnym stopniu determinują charakter poszczególnych wymiarów. Zbiór cech wybranych do konstrukcji syntetycznego miernika poziomu kapitału społecznego można podzielić na dwie podgrupy: zagadnienia związane z aktywnością społeczną i obywatelską (czynne uczestnictwo w życiu społecznym) oraz cechy światopoglądowe (stosunek do ludzi, ustroju politycznego).

Najważniejsze wyniki badań

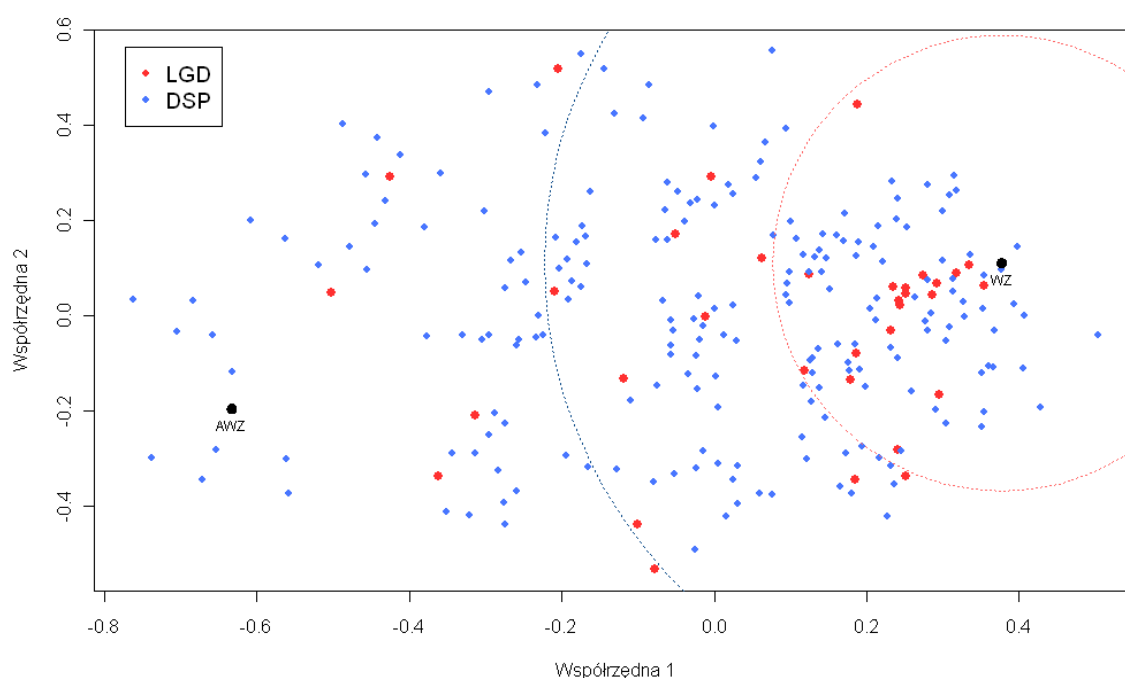
Analizie poddano zbiór kombinacji odpowiedzi na pytania udzielone przez 102 pracowników i członków lokalnych grup działania (grupa testowa) oraz 649 respondentów badanych według identycznego zestawu pytań w ramach Diagnozy Społecznej (grupa

¹¹ L.C. Halman, R. Luijkx, Social capital in contemporary Europe: Evidence from the European Social Survey. Portuguese Journal of Social Science, 5(1), 2006, ss. 65-90.

¹² zob. W. Rahn, T. Rudolph, Spatial Variation in Trust in Local Government: The Roles of Institutions, Culture, and Community Heterogeneity. Prepared for the Trust in Government Conference at the Center for the Study of Democratic Politics, Princeton University, Princeton 2001.

kontrolna). Ponieważ przyjęta technika analizy danych wymaga ustalenia jednorodnych i niepowtarzalnych wariantów odpowiedzi, konieczne stało się usunięcie ze zbioru danych redundantnych. W wyniku redukcji wymiarów łącznie na układzie dwuwymiarowym zaznaczono 249 punktów, które reprezentują wskaźnik kapitału społecznego (łącznie 751 respondentów z grupy testowej i kontrolnej). Oznacza to, że poszczególne punkty mogą odzwierciedlać określony wskaźnik kapitału społecznego większej liczby respondentów (Rys. 1).

Rysunek 1. Rozkład syntetycznego wskaźnika kapitału społecznego grupy testowej i grupy kontrolnej w postaci punktów na dwuwymiarowym układzie współrzędnych

LGD – badani reprezentanci lokalnych grup działania ($n = 102$), DSP – reprezentatywna próba Polaków badanych na potrzeby Diagnozy Społecznej 2009 ($n = 649$). Czerwoną linią zaznaczono odległość od punktu wzorcowego (WZ) o na poziomie 0,3 jednostki (j.), natomiast niebieskim 0,6 j. Na rysunku antywzorzec, czyli teoretycznie punkt określający najmniejszą możliwą wartość wskaźnika kapitału społecznego oznaczony został jako AWZ.

Źródło: opracowanie własne, obliczenia na podstawie Diagnozy Społecznej 2009 oraz ankiety „Badanie członków LGD”.

Dodatkowo ustalono również dwie kombinacje graniczne. Kombinacja „wzorzec” traktowana jest jako zbiór odpowiedzi odpowiadających teoretycznemu, wzorcowemu rozkładowi cech charakterystycznych dla osób o najwyższym poziomie kapitału społecznego. Na drugim biegunie znalazła się kombinacja odpowiedzi oznaczona hasłem

„antyzorzec” – osoby odpowiadające w ten sposób dysponują w teorii najmniejszym poziomem kapitału społecznego.

W następstwie umiejscowienia odpowiedzi w układzie dwuwymiarowym podjęto próbę stworzenia jednorodnej miary kapitału społecznego w postaci liniowych odległości punktów od wzorca i antyzorca. Odległość ta pozwala ocenić, na ile dany respondent lub grupa respondentów reprezentuje postawę, która jest wypadkową wskaźników definiowanych oraz używanych podczas analizy kapitału społecznego. Do tego celu wykorzystano formułę na wartość odległości euklidesowej między dwoma punktami w przestrzeni dwuwymiarowej.

Pełny obraz uzyskanych wyników daje analiza rozkładu próby w zależności od przyjętych przedziałów odległości, przy założeniu, że **im mniejsza odległość punktu (syntetycznego wskaźnika) od wzorca, tym poziom kapitału społecznego respondenta jest wyższy** (Tab. 1).

Tabela 1. Odsetek podmiotów w poszczególnych przedziałach wartości odległości punktu (syntetycznego wskaźnika) od przyjętego wzorca kapitału społecznego

Wyszczególnienie	Odległość od wzorca*		
	do 0,3	0,3 – 0,6	powyżej 0,6
DSP	39,9	38,7	21,4
LGD	61,8	24,5	13,7

* przedział odległości od wzorca zaznaczony został kolorem adekwatnym do krzywej na rysunku 1.

Źródło: opracowanie własne, obliczenia na podstawie Diagnostyki Społecznej 2009 oraz ankiety „Badanie członków LGD”.

Wyniki badania pokazują, że niemal 62% próby LGD wobec niespełna 40% populacji DSP znalazło się w przedziale najmniejszej odległości od przyjętego wzorca (do 0,3 j.). Analogicznie niecałe 25% populacji związanej z LGD i niemal 39% DSP w przedziale drugim (0,3 j. – 0,6 j.), zaś w przedziale odległości powyżej 0,6 j. od wzorca niespełna 14% osób z grupy testowej wobec ponad 21% z grupy kontrolnej. Duże skupienie punktów reprezentujących wskaźnik kapitału społecznego badanej zbiorowości w niewielkiej odległości wobec punktu wzorcowego świadczy o wysokim poziomie kapitału społecznego wśród respondentów LGD. Należy również podkreślić peryferyjne położenie zbioru punktów ilustrujących zastosowany wskaźnik wobec punktu antyzorca (Rys 1.). Położenie odpowiedzi blisko 8% respondentów LGD pokrywało się ze wzorcem, natomiast nie odnotowano ani jednego przypadku wyniku zbieżnego z przyjętym antyzorcem.

W wyniku analizy wyników badania można stwierdzić, że poziom kapitału społecznego wśród osób czynnie zaangażowanych w funkcjonowanie lokalnych grup działania można określić jako wysoki. Tym samym w procesie tworzenia się LGD doszło do akumulacji kapitału społecznego na poziomie lokalnym, skupiając ludzi aktywnie działających na rzecz własnej społeczności.

Stanowi to potwierdzenie części przyjętej w pracy hipotezy, w której założono, że działania osi IV przyczyniają się do akumulacji istniejącego kapitału społecznego na obszarach wiejskich, przyciągając do działalności w ramach lokalnych grup działania osoby o wyższym jego poziomie, niż badanych z próby kontrolnej (ogół populacji). Należy zwrócić uwagę, że respondenci w badanej grupie dobrani byli niezależnie od pełnionej funkcji w LGD i tym samym w jej skład wchodzi pracownicy różnych sektorów, pracownicy biura, członkowie zarządu oraz członkowie LGD. Z uwagi na liczebność grupy nie można przeprowadzić głębszego badania roli oraz funkcji badanych w strukturach grup działania, niemniej pozwala to potwierdzić hipotezę, że implementacja programu LEADER zintegrowała i skupiła ludzi o wysokim poziomie kapitału społecznego spośród ludności zamieszkującej na danym terenie. Tym samym kapitał społeczny można identyfikować z kreacją lokalnego rozwoju wyrażaną aktywnością miejscowej ludności na rzecz planowania i wdrażania instrumentów prowadzonej polityki rozwoju (w tym przypadku w ramach PROW). Zauważono, że osoby o wysokim poziomie kapitału społecznego niekoniecznie muszą wywodzić się z danej społeczności (np. mieszkać na danym terenie od czasów dzieciństwa), by aktywnie włączać się w jej rozwój.

W wymiarze indywidualnym poziom kapitału społecznego determinowany jest przez jakość więzi społecznych respondentów, charakteryzowaną przez liczbę osób uważanych za znajomych i przyjaciół, oraz wiek, płeć i wykształcenie badanych. Odnotowano istotną zależność pomiędzy poziomem kapitału społecznego i subiektywnym odczuciem szczęścia oraz poczuciem dobrobytu materialnego wśród badanych, mimo że nie wiąże się to z ich dodatkową aktywnością inwestycyjną czy skłonnością do oszczędzania. Dlatego można przypuszczać, że osoby o wysokim poziomie kapitału wyżej oceniają jakość swojego życia dzięki aktywnemu uczestnictwu w życiu społecznym zarówno na poziomie zawodowym, jak i prywatnym.

Program LEADER pozwolił na organizację i integrację środowiska lokalnych liderów, czyli osób o wysokim kapitale społecznym, którzy wyrazili gotowość działania na rzecz społeczności lokalnej. Natomiast analiza konstrukcji programu, jego podstaw prawnych, programowych oraz otoczenia instytucjonalnego pozwoliła na potwierdzenie drugiej części hipotezy badawczej, że program w ograniczonym stopniu wpływa na tworzenie (budowę) tegoż kapitału, co stanowiło nadrzędny cel jego wdrażania, jako

instrumentu polityki wobec wsi i rolnictwa w ramach osi IV Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.

Termin „kapitał społeczny” w dokumencie programowym (PROW) występuje w charakterze deklaratywnym i nie ma bezpośredniego odniesienia do naukowych teorii z tego zakresu. Wiąże się to również z brakiem wskaźników monitorowania postępów wdrażania programu, które nawiązywałyby do powszechnie wymienianych cech (przejawów) kapitału społecznego. W związku z tym mierniki stosowane na potrzeby analizy stanu wdrażania programu, mają charakter głównie ilościowy, przez co utrudnione jest badanie postępów w realizacji celu nadrzędnego osi IV. Problemy z definicją oraz pomiarem kapitału społecznego, jako czynnika rozwoju lokalnego oraz rozwoju obszarów wiejskich, stanowią duże wyzwanie dla naukowców oraz pracowników administracji szczebla narodowego i europejskiego.

Głównym problemem wdrażania programu w Polsce jest jego nadmierne zinstytucjonalizowanie. Budowa kapitału społecznego oparta jest na zasadzie dobrowolności działań, często wolontariacie. Lokalne grupy działania pomimo, iż skupiają w swoich szeregach ludzi o wyższym niż przeciętnie, poziomie kapitału społecznego i dysponują instrumentarium by skutecznie budować kapitał społeczny na terenie, na którym funkcjonują, to nie posiadają wystarczających uprawnień decyzyjnych, by realizować wszystkie etapy wdrażania lokalnej strategii rozwoju. Delegacja kluczowych kompetencji (m.in. do faktycznej oceny wniosków) do jednostki regionalnej (samorządy wojewódzkie i oddziały ARIMR) wpływa negatywnie na proces integracji społeczności lokalnych wokół LGD. Ponadto w opinii pracowników LGD, w przyszłości działania osi III (wspieranie przedsiębiorczości i odnowa wsi) powinny zostać wyłączone z puli działań realizowanych lokalnie. Inwestycyjny charakter oraz realizacja tych samych działań w ramach dwóch osi priorytetowych (III i IV) wydaje się bezzasadna z punktu widzenia badanych przedstawicieli LGD. Wskazują oni na potrzebę wzmocnienia roli swoich podmiotów we wspieraniu inicjatyw oddolnych (drobnych projektów) oraz integracji społeczności lokalnej (działań na rzecz nawiązywania współpracy międzyregionalnej i ponadnarodowej, promocji tradycji, produktów regionalnych). Działania takie pozwalają na promocję regionu, kształtowanie tożsamości lokalnej i bezpośrednio wpływają na proces budowy kapitału społecznego w wymiarze lokalnym.

Z działań realizowanych w ramach osi IV jedynie działanie „małe projekty” skierowane jest bezpośrednio do społeczności lokalnych i jednocześnie umożliwia aktywne zaangażowanie się mieszkańców gmin objętych lokalną strategią rozwoju we wspólne działania na rzecz terenu, na którym mieszkają. W pozostałych przypadkach inicjatywa oraz wysiłki spoczywają na członkach oraz pracownikach LGD często sprowadzając mieszkańców do roli klientów wsparcia oferowanego przez LGD (uczestnictwo w szkoleniach, nabór

wniosków w ramach tworzenia mikro i małej przedsiębiorczości) podobnie, jak ma to miejsce w przypadku beneficjentów działań pozostałych osi PROW.

Przeprowadzone badania wykazały, że idea programu LEADER nie zawsze jest znana osobom zaangażowanym w pracę LGD. Wynika to w dużej mierze z braku systemowego podejścia do szkolenia członków i pracowników LGD z zakresu budowy kapitału społecznego, aktywizacji mieszkańców wsi, rozwoju lokalnego. Metodyka takich szkoleń nie została opracowana, również z uwagi na brak badań nad metodami budowania kapitału społecznego. Pojęcie to zostało zaakceptowane i włączone w szeroką dyskusję nad rolą zaufania, relacji międzyludzkich w rozwoju gospodarczym, niemniej brak jednolitej metodologii, różnorodność definicji i problemy z wyodrębnieniem efektów netto oddziaływania kapitału społecznego na rozwój lokalny powoduje szereg trudności. Dotyczą one zarówno doboru instrumentów kształtowania kapitału społecznego, jak i oceny efektów oddziaływania programu. Stwarza to dodatkowe problemy przy określeniu zamierzonych celów, co uwidoczniło się we wdrażaniu programu LEADER w Polsce.

Podsumowanie

Oceniając zakres czynników określających kapitał społeczny w literaturze przedmiotu nasuwa się wniosek, że kapitał społeczny ma charakter lokalny powiązany ściśle z danym obszarem oraz z osobami na nim zamieszkującymi. Tworzą one układ, w którym indywidualna skłonność do aktywności społecznej, postawa obywatelska, zaufanie i wyznawane poglądy stanowią zasób kapitału społecznego, który może zostać wykorzystany do budowy struktur działających na rzecz rozwoju gospodarczego danego terenu. W wymiarze narodowym kapitał społeczny ściśle powiązany jest z zaufaniem do instytucji państwa i przejawia się poprzez aktywne uczestnictwo w oddolnych formalnych i nieformalnych działaniach na rzecz artykułowania i realizacji potrzeb społecznych.

Analiza programu LEADER pod kątem poziomu kapitału społecznego osób związanych z funkcjonowaniem lokalnych grup działania oraz z możliwościami aktywizacji mieszkańców wsi pozwala na pozytywną weryfikację postawionej hipotezy badawczej: Program LEADER w Polsce przyczynia się do akumulacji istniejącego kapitału społecznego na poziomie lokalnym, jednakże w ograniczonym stopniu wpływa na tworzenie (budowę) tegoż kapitału, co stanowi nadrzędny cel jego wdrażania, jako instrumentu polityki wobec wsi i rolnictwa w ramach osi IV Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.

Na etapie tworzenia LGD można zaobserwować akumulację kapitału społecznego w wymiarze lokalnym poprzez powszechne zastosowanie metod partycypacyjnych w tworzeniu grup działania. Przyczynia się to do budowania przede wszystkim zasobów instytucjonalnych i kadrowych. W pierwszym okresie realizacji programu tworzo-

ne struktury i sieci powiązań opierały się o wykreowany już wcześniej kapitał społeczny, co przekładało się na funkcjonowanie LGD. Lokalne grupy działania, borykając się z ograniczeniami wynikającymi z opóźnień w rozpoczęciu realizacji programu oraz barierami legislacyjnymi wpływającymi negatywnie na możliwości terminowego rozpoczęcia wdrażania poszczególnych działań (np. projektów współpracy), wykazywały aktywność wykraczającą poza ramy programu, w ramach którego powstały. Jak wynika z przeprowadzonego badania tworzyły one nieformalne sieci współpracy wewnątrz- i międzyregionalnej, pozyskiwały środki z innych programów wsparcia, a także były aktywnym partnerem dla instytucji publicznych wpływając na poprawę regulacji formalno-prawnych realizacji działań osi LEADER.

Przeprowadzone badanie pozwala na wysunięcie wniosku, że przedstawiciele badanych LGD opowiadają się za zwiększeniem działań oddolnych, ukierunkowanych na aktywizację mieszkańców wsi i pobudzenie ich do działania, oraz za ograniczeniem stopnia wdrażania przy udziale LGD działań, które realizowane są równocześnie w ramach osi III i IV PROW (np. wsparcie rozwoju drobnej przedsiębiorczości).

Budowa kapitału społecznego przyczynia się do tworzenia swoistej infrastruktury relacji społecznych, które poprzez aktywny wkład członków mieszkańców danego terenu w proces planowania i wdrażania strategii rozwojowych z jednej strony przyczyniają się do lepszej identyfikacji potrzeb, a z drugiej strony wpływają na lepsze sprawowanie władzy (*governance*). Wiąże się to również z pojęciem rządzenia wielopoziomowego (*multi-level governance*), które obejmuje współpracę pomiędzy wszystkim członkami życia społeczno-gospodarczego na poszczególnych szczeblach podziału administracyjnego. W kontekście rozwoju lokalnych grup działania w ramach programu LEADER w Polsce można wykazać, że działania programu przyczyniają się zarówno do poprawy procesu rządzenia (wkład grupy w postaci lokalnej strategii rozwoju), jak i tworzenia kapitału pomostowego (współpraca LGD z otoczeniem, interakcje z samorządami lokalnym i regionalnym oraz MRiRW), co sprzyja rozwojowi procesu rządzenia wielopoziomowego (*multilevel governance*). Należy podkreślić, że LGD wyróżniają się na tle innych podmiotów realizujących PROW lub będących jego beneficjentami, aktywnością na rzecz korekty wadliwej legislacji i zasad wdrażania działań osi IV, tworząc skuteczne lobby lokalnych społeczności w strukturach władz regionalnych i centralnych.

W sferze aplikacyjnej, na podstawie przeprowadzonych badań i analiz nasuwa się wniosek, że wdrażanie programu LEADER w Polsce powinno skupiać się na integracji wiejskich organizacji, przedsiębiorców oraz władz lokalnych oraz w większym stopniu aktywizować mieszkańców wsi, poprzez instrumenty umożliwiające realizację oddolnych inicjatyw małych podmiotów i osób fizycznych. Działania LGD nie powinny mieć zatem

charakteru redystrybucji środków wsparcia w ramach PROW, a raczej pobudzać innowacyjność mieszkańców wsi i tworzyć ramy dla realizacji ich pomysłów.

Ważnym elementem pozwalającym zrozumieć ideę kształtowania wspólnej polityki rolnej jest pojmowanie terminu „rozwój obszarów wiejskich” *sensu largo*, jako wspieranie wszelkiej działalności na terenach poza sferą zurbanizowaną. W pierwszych latach realizacji WPR rozwój obszarów wiejskich *de facto* często był utożsamiany głównie z rozwojem rolnictwa, a następnie zagadnieniami ochrony środowiska, a w mniejszym stopniu z rozwijaniem pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich. Potrzeba rozbudowy pozarolniczej aktywności ekonomicznej mieszkańców wsi zyskała na znaczeniu stosunkowo niedawno, co miało swoje odzwierciedlenie podczas kolejnych etapów reformy WPR. Analiza przemian na obszarach wiejskich na przykładzie Polski pozwala na stwierdzenie, że w rozwoju wsi w przyszłości coraz większe znaczenie będzie odgrywało zróżnicowanie zadań tego środowiska. Wiąże się to z procesem włączenia mieszkańców wsi w tworzenie i realizację strategii rozwoju obszaru, na którym żyją.

Idea programu LEADER opiera się na paradygmacie kapitału społecznego, a głównym celem wdrożenia idei partnerstwa podmiotów i osób reprezentujących trzy sektory (społeczny, publiczny i gospodarczy) jest działalność na rzecz jego wzmocnienia na obszarach wiejskich. Słabością tak sformułowanego celu jest niejednoznaczna definicja kapitału społecznego, która wciąż pozostaje przedmiotem dyskusji w środowisku naukowym. Pomimo tego wnioski z badań nad charakterem tego zjawiska, jego powiązaniem z ogólnym rozwojem społeczno-gospodarczym, uzasadniają potrzebę interdyscyplinarnego rozwoju tej dziedziny nauki. Zaprezentowana praca, na przykładzie funkcjonowania LGD, z użyciem zróżnicowanych technik badawczych pozwala na uchwycenie interakcji pomiędzy kapitałem społecznym a rozwojem społeczno-ekonomicznym na poziomie lokalnym i w tym zakresie stanowi rozszerzenie dotychczasowych badań nad tą problematyką.

Wyzwaniem dla dalszych prac badawczych pozostaje stworzenie modelu kształtowania się kapitału społecznego, co umożliwiłoby jego lepsze wykorzystanie w procesie programowania polityki rozwoju.

Spis treści rozprawy doktorskiej

Wprowadzenie	5
Uwagi metodyczne	8
1. Cel i hipoteza pracy.....	8
2. Źródła danych i informacji.....	10
3. Analiza danych.....	13
Rozdział 1	
Ewolucja polityki wobec obszarów wiejskich Unii Europejskiej a społeczno-ekonomiczne przemiany na obszarach wiejskich	15
1.1. Ewolucja polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich.....	15
1.2. Przemiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi.....	25
1.3. Rola społeczności lokalnych w rozwoju obszarów wiejskich.....	34
Rozdział 2	
Koncepcja kapitału społecznego oraz sposoby jego pomiaru	40
2.1. Istota kapitału społecznego.....	42
2.2. Formy kapitału społecznego.....	51
2.3. Kapitał społeczny a rozwój lokalny.....	53
2.4. Krytyka koncepcji kapitału społecznego.....	57
2.5. Pomiar kapitału społecznego.....	59
2.5. Badania nad kapitałem społecznym w Polsce i wskaźniki jego pomiaru.....	62
Rozdział 3	
Programowe i instytucjonalne podstawy budowania kapitału społecznego na obszarach wiejskich w ramach wdrażania programu LEADER	68
3.1. Metoda analizy.....	68
3.3. Założenia programowe oraz realizacja działań w ramach programu LEADER.....	71
3.2.1. Wsparcie w ramach działania „Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju”.....	78
3.2.2. Wspieranie współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej.....	86
3.2.3. Funkcjonowanie lokalnej grupy działania, nabywanie umiejętności i aktywizacja.....	90
3.3. Rola lokalnych grup działania w procesie budowy kapitału społecznego.....	93

Rozdział 4	
Wpływ programu LEADER na proces akumulacji kapitału społecznego na obszarach wiejskich.....	96
4.1. Opis metody badawczej	99
4.2. Wyniki badania i dyskusja.....	109
4.3. Determinanty poziomu kapitału społecznego badanej grupy.....	113
Podsumowanie	123
Literatura	130
Aneks	138